

**АНТИК ВА ЎРТА АСРЛАР ФАЛСАФАСИДА ОПТИМИЗМ ВА
ПЕССИМИЗМ КАТЕГОРИЯЛАРИ**

Абилов Ўрол Муродович

Тошкент тиббиёт академияси Ижтимоий фанлар кафедраси профессори, фалсафа
фанлари доктори

***Аннотация:** мазкур мақолада антик ва ўрта асрлар фалсафасида
оптимизм ва пессимизм категориялари таҳлил қилиниб, яқунда, муаллиф
томонидан мавзу юзсидан тегишли хулосалар берилади.*

***Калит сўзлар:** антик давр, фалсафа, жамият, оптимизм.*

**КАТЕГОРИИ ОПТИМИЗМА И ПЕССИМИЗМА В АНТИЧНОЙ
И СРЕДНЕВЕКОВОЙ ФИЛОСОФИИ**

Абилов Орол Муродович

Профессор кафедры общественных наук Ташкентской медицинской академии,
доктор философских наук

***Аннотация:** в статье анализируются категории оптимизма и
пессимизма в античной и средневековой философии, в заключение автор
делает соответствующие выводы по данному вопросу.*

***Ключевые слова:** античность, философия, общество, оптимизм.*

**CATEGORIES OF OPTIMISM AND PESSIMISM IN ANTIQUE
AND MEDIEVAL PHILOSOPHY**

Abilov Urol Murodovich

Professor of the Department of Social Sciences, Tashkent Medical Academy, Doctor of
Philosophy

***Abstract:** this article analyzes the categories of optimism and pessimism in
the philosophy of antiquity and the Middle Ages, and finally, the author draws
relevant conclusions on the subject.*

***Keywords:** antiquity, philosophy, society, optimism.*

Фалсафа жамият онги, инсон маънавий фаолиятининг бир шакли сифатида пайдо бўлган бўлиб, ўзининг шу сифатида илмий-назарий ва қийматга асосланган дунёқараш элементларини органик равишда уйғунлаштиради. Фалсафий фикрнинг ушбу қийматга асосланган дунёқараш аспекти, шу жумладан, оптимизм ва пессимизм категориялари ҳам, дунёни англашнинг ўзига хос амалий маънавий усули сифатида намоён бўлади.

Тарихий манбаларга қараганда фалсафа илк бор Шарқ халқларида юзага келиб, энг юқори тараққиётга милoddан аввалги VII—VI асрларда, яъни синфий қулдорлик жамияти шаклланган даврда, Юнон фалсафасида эришилган. Қадимги юнон мифологияси ва ундан келиб чиққан антиқа фалсафага оптимизм ва пессимизмни нисбатан статик, абадий ҳолат сифатида кўриш ўзига хос бир ҳолат эди. Жисмоний ва ижтимоий ҳаёт бу ерда йил фасллариининг алмашилиши ёки осмон жисмлариининг ҳаракатидек, мақсадсиз ва доимий равишда бошланғич нуқтага қайтиб турувчи жараён сифатида тасвирланган.

Антик ва ўрта асрлар фалсафасида оптимизм ва пессимизм мустақил фалсафий категориялар сифатида ажратилмаган эди. Оптимизм (шунингдек, пессимизм ҳам) фақат ҳаётни тўғридан-тўғри ҳиссий англашда ўз ифодасини топган бўлиб, унда ҳаётнинг ёруғ ёки қоронғу эмоционал туслари акс этган эди холос.

Бошқа томондан, оптимизм ва пессимизм, дунёқарашнинг қийматга асосланган жиҳатлари бўлиб қолар экан, улар антиқа фалсафада онтологик маънода ёритилган. Бу фалсафада олам яхшилик ва ёмонлик, адолат ва

беадолатлик, бахт ва фожеа ўртасидаги мувозанат нуқтаи назаридан тушунилган. Маълумки, қадимги юнонлар, хусусан, юксалиш давридаги (масалан, Перикл даврида) ҳаётга ҳиссий қарашларида ҳукмрон кайфият ижобий бўлган, аммо бу фалсафий фикр ҳам шундай мажор кайфиятда ривожланганлигини англабмайди. Бир марта юзага келган фалсафий фикр жаҳонни шунчаки тасвирлабгина қолмасдан, ўзида маънавий ва ҳиссий позицияни ҳам ифода этган.

Ўша даврда фалсафа мутлақо «соф ғоялар» соҳаси эмас эди. Демокритдан бошлаб стоиклар давригача фалсафа фикр эгасининг ҳаётий позицияси билан бевосита боғлиқ бўлиб, «ҳаёт технологияси» сифатида намоён бўлган ва ҳар бир файласуф томонидан ўз усулида амалга оширилган.

Фақат Платон ва Арасту шахсларида антиқа фалсафа муайян бир касб ёки машғулотга айланган эди, аммо Демокрит, Сукрот, Диоген, Эпикур ва бошқа кўплаб шахслар ўз ҳаёт тарзлари билан тегишли фалсафий тезисларнинг гўёки жонли тасвирлари эди.¹ Шунинг учун антиқа давридаги кўпгина фалсафаларда қуйидаги алоқа мавжуд эди: агар уларнинг ҳиссий дунёқараши оптимистик бўлса, онтологиялари ҳам оптимистик бўлар эди ва аксинча. Масалан, Демокрит учун ахлоқ идеали – бу ҳар бир ишда ченга риоя қилган ва унга мувофиқ яшаган донодир. Демокритнинг оптимизми – бу инсоннинг ҳар қандай воқеага тўғри муносабатда бўлишни ўрганган оптимизми, «камроқ истайди», ўз лаззатини ўткинчи нарсаларга боғламасдан ундан баҳраманд бўлади ва шу билан «яхши кайфиятга» эришади, «адолатли

¹ См.: Дробницкий О. Г. Философия и моральное воззрение на мир // Философия и ценностные формы сознания. — М., 1978. — С. 89.

ва қонуний ишлар»² сари интилади. Эпикурда эса янада оптимистик рухдаги фикрларни учратиш мумкин: «Ҳар доим кулиш ва фалсафа билан шуғулланиш керак, айти пайтда хўжалик ишларини қилиш ва ўз қобилиятларини ишга солиш, ва ҳеч қачон ҳақиқий фалсафа сўзларини айтишдан тўхтамаслик керак».³

Шу билан бирга, Демокрит ва Эпикурнинг оптимизми фақат бевосита ҳиссий туйғу эмас. Улар ўзларининг материалистик космогонияси билан чамбарчас боғланган. Демокрит учун гўзаллик, адолат, яхшилик – бу фақат табиий, ҳаёт учун фойдали, соғлиқ ва лаззат келтирувчи нарсаларнинг бошқа номидир. Шунинг учун ахлоққа даъват қилиш ҳам космос ва инсонни унинг бир қисми сифатида тушунишни англатади.

Сукротнинг оптимизми эса биров бошқачароқ. Демокрит, Эпикур ва олдинги фалсафалардан фарқли ўлароқ, Сукрот табиатшунослик ва онтологик муаммоларни ўрганишдан бутунлай воз кечади. Аммо Демокритнинг этикасидаги ақлий тарафини қўллаб-қувватлайди: бахт ва хушбахтлик бу дунёда тўлиқ имкониятга эга ва эришиладиган нарсас, лекин фақат ақллилар учун. Бахт ақлга тўлиқ боғлиқ ва ақллилик – ягона ахлоқдир. Сукротнинг оптимизмини ақлий оптимизм деб аташ мумкин, чунки у ахлоқ (хушбахтлик) ва ақллиликни, яхши ҳаёт ва фалсафий фикрлаш қобилиятини бир-бири билан тўлиқ тенг қилади.

Аммо антиқа фалсафаларда ахлоқнинг ижтимоий келиб чиқиши тушуниб етиладиган бўлганда (Платон, Арасту), фалсафа ахлоқни имманент-

² См.: Материалисты древней Греции. — М., 1965. — С. 155.

³ Антология мировой философии. — Т. 1, Ч. 1. — М., 1968.—С. 359.

маърифат нуқтаи назаридан асослашдан ахлоқ назариясига, этикадан ахлоқнинг ижтимоий функцияларини ўрганишга айланади.

Маънавий-меъёрий ва фалсафий-назарий мулоҳазалар ажралганида, космологик оптимизм ва тарихий пессимизм муаммоси, яъни қадимги юнон мифологияси ва антиқа фалсафасига хос бўлган тушунчалар релятивистик тусга эга бўлади, ижтимоий муносабатларга боғлиқ ҳолга келади. Сукрот ва сукротчилардан фарқли равишда, Платон ва Арасту ахлоқнинг ижтимоий табиати ва вазифасига урғу берадилар, уни, аввало, жамият ҳаётини ташкил этиш усули сифатида кўрадилар, шахсий камолот ва бахтга эришиш учун эмас. Платон ўзининг идеалистик тизимида антиқа космологизмдан тўлиқ кутула олмаган, шунинг учун унинг оптимизм ва пессимизми статик тусга эга. Инсоннинг қалби моддий олам ва ғоялар оламининг бошланғич нуқталарини, шунингдек, улар ўртасидаги қарама-қаршиликларни акс эттиради. Шунинг учун Платон шахсий оптимизмни давлат тузилишига йўналтиради ва инсоннинг барча фазилатлари бутун олам тартибини акс эттиради деган ғояни илгарисуради.

Арастунинг ахлоқий таълимотида замоннинг умумий маънавий муҳитини ва дунёқарашнинг қадриятли томонини ифода этувчи оптимизм ва пессимизм фалсафий тушунчалар сифатида бир қатор нуқталарни ажратиш мумкин. Арасту инсонни табиат олаmidан назарий жихатдан ажратади ва фикрлашнинг икки вазифасини аниқ белгилайди: назарий, яъни ниманидир билишга қаратилган, ва амалий, яъни «яхши инсон» бўлишга қаратилган. Бу ерда фазилат тушунчаси нормативдир; фазилат - бу маъқул ва ижтимоий тасдиқланган «руҳнинг касб этилган хусусиятлари», абстракт категориялар

эмас.⁴ Демак, оптимизм ва пессимизм ҳам «руҳнинг касб этилган хусусиятлари» сифатида космосдаги эзгулик ва ёвузликнинг қарама-қаршилигини акс эттирмайди, балки ақлий кайфият сифатида реал ижтимоий жараёнларни акс эттиради ва улар билан бирга ўзгаради.

Шундай қилиб, Гесиоддан то Лукрецийгача бўлган антик фалсафанинг барчаси космологик оптимизмга эга, Платон ва айниқса Арасту учун у илк бор ижтимоий шакллар касб эта бошлайди. Бироқ, шахсий ёки психологик оптимизмдан ташқари, яъни олам ва инсонни ижобий тусда тасвирлайдиган қарашдан ташқари, антиқа фикр бу дунёга тарихий нуқтаи назардан қараб, тарихий пессимизм билан суғорилган. Дарҳақиқат, юнонлар учун космос - яхлит маънода «ёзув» ёки «яхши»ни ўзида мужассам этмаган кўр кучлар курашидир. На олам ва на тарихда бирор маъно мавжуд, шунинг учун «ёзув»нинг «яхшилиқ» устидан ҳал қилувчи ғалабаси ғояси юнонларга ёт. Яна бир жиҳати фалсафа тарихидан маълумки, ўтмишни идеаллаштириш тасвирида ижтимоий тараққиёт ғояси йўқ эди.

Олам даврий ҳалокатларга учраса-да, барибир абадий ва барқарор бир нарсa сифатида кўриб чиқилган.⁵ Умуман олганда, антик фалсафасига психологик, шахсий (космосга ёки аксинча, космосдан шахсга йўналтирилган) оптимизмни онтологик (тарихий) пессимизм билан бирлаштириш хос эди.

Антик Юнонистоннинг иқтисодий асоси - қулдорнинг ишлаб чиқариш воситалари ва қулларга бўлган мулки эди. Юнон шаҳар-дўлатларига

⁴Аристотель. Этика. Антология мировой философии. Т 1 Ч 1 — М., 1969.—С. 459—461.

⁵ См/. Философская энциклопедия. Т 4, — М., 1967. — С. 157.

кескин синфий кураш хос бўлиб, бу кураш Тасвирида савдо-сотиқнинг кенгайиши, санъат ва адабиётнинг ривожланиши, сиёсий воқеаларнинг бойлиги фалсафий оқимларнинг кўпайиши ва улар ўртасидаги курашга олиб келди. Фалсафий йўналишлар ва мактаблар ўртасидаги бу кураш реал ижтимоий жараёнларнинг ифодаси бўлиб, у нафақат материализм ва идеализмнинг қаршилигида («Демокрит йўли» ва «Платон йўли»), балки дунёқараш ва қадриятлар, турли аксиологиялар ўртасидаги курашда ҳам намоён бўлди. Масалан, марксизм ўша даврдаги ижтимоий жараёнларнинг гувоҳи сифатида антиқа фалсафасининг зиддиятли дунёқарашларини — шахсий оптимизм ва тарихий пессимизмни тушунтиришни таклиф қилди.

Ўрта асрлар даврида оптимизм ва пессимизм ўртасидаги муносабатни муҳокама қилганимизда, ўша давр жамиятининг (асосан, феодализмнинг) ахлоқи табақавий-корпоратив характерга эга бўлганини инобатга олиш керак, яъни у локал гуруҳларга ва уларнинг ижтимоий иерархиядаги алоҳида ўрнига йўналтирилган эди. Феодализм Шарқ ва Ғарбда бир вақтда ривожланиб борди, аммо унинг идеологиялари турли монотеистик дин шаклларида намоён бўлди; Ғарбий Европада — католицизм, Шарқий ва Жанубий Европада — православие, Яқин Шарқ, Марказий Осиё, Шимолий Африка ва қисман Испанияда — ислом.

Христиан теологияси ва схоластикаси оптимизм ва пессимизм муаммосини ҳал этишда Арастуга нисбатан бир қадам орқага қадам ташлади. Илк христианлик томонидан илгари сурилган умуминсоний ахлоқ ва барча инсонларнинг худо олдида тенглиги ғояси, «худо подшоҳлиги»нинг интизори - мистик оптимизм характерига эга бўлиб, Рим империяси

парчаларида пайдо бўлаётган янги феодализмнинг кайфиятини акс эттирди. Христиан идеологияси ўзига хос синкретизм бўлиб, онтологик, гносеологик, аксиологик ва теологик муаммоларни қамраб олган эди. Илк христианлик ғарб фалсафасининг энг йирик вакили Августин, инсониятнинг тез орада қутулишига ва осмон подшоҳлигига ишонган: Шу билан бирга, охирги халқнинг вақтинча ҳаёти ўз танолорини тугатиб, худованднинг келиши билан бошланиб, унинг ўз шон-шухрати билан пайдо бўлиш кунига қадар давом этади.

«Бу кундан кейин эски одамни йўқ қилиш билан бирга, фаришталар ҳаётига ваъда қилинган ўзгариш юз беради».⁶

Ўрта асрларнинг маънавий-фалсафий ва назарий синкретизми аниқроқ намоён бўлади. Бу ерда модда ва рух ўртасидаги муносабатлар масаласи ахлоқий мазмун билан тўлиб-тошган. Фалсафанинг асосий масаласи, деярли тўлиқ яхлитликда, яхшилик ва ёмонлик, тақводорлик ва гуноҳкорлик, фазилат ва ифлослик ўртасидаги муносабат муаммосига мос келар эди. Худо – яратувчи сифатида коинот қонунларини ва ахлоқий принципларни ташкил этиб, христиан дунёқарашида ҳал этиб бўлмайдиган бир муаммони пайдо қилган: нега ерда ёмонлик мавжуд? Агар антик фалсафаси ахлоқий муаммоларни, демакки онтологик ва тарихий оптимизм-пессимизм муаммосини «космос—шахс» тизими орқали кўриб чиққан бўлса, ўрта асрлар христиан фалсафаси «илоҳийлик—материя» тизими орқали кўриб чиқилган. «Илоҳий» мутлақ идеал бўлиб, «руҳий» – оптимистик бошланиш (яъни рух абадий, фақат руҳийлик шодлик келтиради ва ҳ.к.)

⁶ Антология мировой философии, Т. 1 Ч4 2. — М., 1969 — С. 305.
SJIF:5.219

сифатида қаралса, «моддийлик» – пессимистик бўлиб, ўлимга, азобга, ўтиши ва бемаъниликка маҳкум бўлган. Ўрта асрлар дастлабки даврининг энг кўзга кўринган схоласт-файласуфи Пётр Абеляр шундай ёзган: «Ҳеч ким фазилатни аниқ танимайди, агар у ёмонлик ҳақида тушунчага эга бўлмаса, айниқса, баъзи ёмонликлар шунчалик фазилатларга яқинки, уларнинг ўхшашлиги билан кўпларни алдайди».⁷

Эртақдаги христианликда онтологик-теологик ва ахлоқий нуқтаи назарлар ажралмас бирликда бўлиб, баъзан бир-бирига зид бўлиб қолган, бу ҳолат умуман христиан монотеизмининг ички хусусиятига хосдир. Шунингдек, ушбу ерта христиан нуқтаи назарда мавжуд ижтимоий оламга нисбатан танқидий муносабатни учратиш мумкин. Бу эса инсониятнинг идеал ҳолатига эришишга қаратилган бўлиб, у ҳали амалга оширилиши керак бўлган мақсад ва Зардуштийлик ва Яхудийликнинг эсхатологик концепциялари билан яқин боғлиқдир. Шундай қилиб, илк христианлик ўзгача бир оптимизмдан (яхшилиқнинг ёмонлик устидан ғалаба қозонишига содда ишонч) маҳрум бўлмаган. Аммо бу позиция ёмонлик ва адолатсизлик ҳукмрон бўлган, инсоннинг моддий табиатидаги туйғулар, интилишлар ва одатларда барқарор бўлган ташқи дунёга қарши қўйилади.

Христианлик ҳукмрон табақанинг расмий доктринасига айланиб, мавжуд ижтимоий тизимни оқлаш вазифасини олган сари, христиан дунёқараши ўзининг мистик-эсхатологик оптимизми билан тобора қарама-қарши бўлиб боради.

⁷ Там же. С.801.
SJIF:5.219

Бундай концепцияга ҳамма нарсага қодир бўлган Худонинг мавжудлиги керакли бўлган ва бор бўлган нарсаларнинг, ахлоқий ва онтологик жиҳатдан зарур бўлган нарсаларнинг принципиал мос келишини ҳимоя қилади. Чирк ва феодал давлат ўртасидаги иттифоқ мустаҳкамланган сари, бу мос келиш мавжуд ижтимоий оламга ҳам кўпроқ кўчирила бошланди. Шу тариқа, христианликдаги эсхатологик оптимизм ва пессимизмнинг зиддиятли бирлашмаси идеалистик концепциянинг акс этиши сифатида намоён бўлди, чунки ўз даврида Ф. Энгельс ёзганидек, «одамлар ўз ҳаракатларини эҳтиёжларидан (албатта, уларни онгли равишда тушунишган ҳолда) эмас, балки ўз фикрларидан келиб чиққан ҳолда тушунтиришга ўрганганлар ва шу тариқа вақт ўтиши билан онгни забт этган идеалистик дунёқараш шаклланган... »

Исломнинг гуллаб-яшнаши даврида Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг оптимизми ҳам зиддиятли тусга эга эди. Араб қабилаларини бирлаштириш ва феодал давлат ҳокимиятини барпо этиш иқтисодий ва сиёсий зарурат эди ва монотеизм бу жараёни мафкуравий жиҳатдан асослаб берди. Исломдаги этник ва онтологик қарашларнинг зиддиятлари ва улардан келиб чиқадиган оптимистик ва пессимистик концепциялар мана шуни англатади: ислом феодал муносабатлар вужудга келаётган ва ривожланаётган даврда пайдо бўлган. Бошқа ҳар қандай дин каби, ислом ҳам ўтмишдан мерос бўлиб қолган қарашларни сақлаб қолган, чунки мафкура соҳасининг ҳар жабҳасида анъана катта консерватив куч бўлиб қолган.

Қуръон Каримга кўра, инсонда икки субстанция мавжуд: моддий ва маънавий. Қуръонда одамлар Аллоҳнинг қуллари сифатида тасвирланган.

Исломнинг эсхатологик концепцияси ҳам христианликдаги каби яққол ифода этилган: «Сизга таҳдид солаётган нарсалар албатта содир бўлади ва сиз уни тўхтата олмайсиз... Яқинда ушбу масканнинг мероси кимга тегишини биласизлар. Албатта, ноҳақлар бахтли бўлмайдилар».⁸ Қуръонга кўра, ғам ва азоб инсоннинг табиий ҳолатидир, у мўминларга ердаги ҳаётга нисбатан менсимасликни ва инсон ҳамда унинг реал дунёдаги тақдирига жуда пессимистик қарашни сингдиради. Бошқа томондан, охираб соҳибдорнинг ҳаёти ҳақидаги тасаввур чексиз оптимизм билан тўла. Улар жаннат боғларида, зич баргли дарахтлар соясида, шаффоф ва салқин дарёлар бўйларида, ҳашаматли саройларда ўз эҳтиёжларини чекловсиз қондириш имкониятига эга бўлишади. Шу тариқа, дунёга боғлиқ умидлар жаннатга бутунлай кўчирилади ва ердаги ҳаёт учун умид учқунлари қолмайди.

VIII асрнинг иккинчи ярмида мусулмон оламига қадимги юнон файласуфларининг асарлари кириб кела бошлайди. Тақдирга иймон келтириш таълимотининг тарафдорлари бўлган мусулмон диндорларига қарши чиққан мутазилийлар ҳаракати пайдо бўлади. Улар тақдирнинг олдиндан белгиланганлиги ҳақидаги таълимот ўрнига ихтиёр эркинлиги ғоясини илгари сурдилар. Шу даврда мусулмон илми асос солинди. Бироқ мусулмон дунёсида фалсафанинг янги юксалишига олиб келган сифат жиҳатидан ижтимоий ўзгаришлар фақат XI асрнинг бошларида юз берди. Бу давр фалсафий ва диний мафкураларнинг онгли равишда бир-бирига қарама-қарши қўйилиши билан тавсифланади.

⁸ Коран, 134.
SJIF:5.219

Араб фалсафасининг асосчиси Ал-Киндий мутазилийлар таълимоти билан яқиндан боғланган эди ва араб халифалигидаги ўқимишли кишилар орасида ҳақиқий энциклопедик ақлга эга эди. Унинг қадимги фалсафани чуқур билиши уни неоплатонизм тарафдори ва шарқ перипатетизмининг асосчиси (IX аср) қилиб қўйди. У ахлоқий-этик қарашларни ўз олдинги файласуфларидан мерос қилиб олган ҳолда, табиат, жамият ва инсонга нисбатан уларнинг оптимистик қарашларини ҳам қабул қилди. Унинг фалсафий тизимининг юраги бўлган гносеологик қарашлари унинг оптимизмининг ўзига хос жиҳатларини намоён қилади. Ал-Киндий билимни эътиқоддан юқори қўйиб, инсон ақлининг тафаккур имкониятларини ҳимоя қилади.

Ўрта аср араб тилли фалсафанинг яна бир йирик намояндаси Фаробий (IX-X асрлар), Ўрта Осиёда туғилган, этика ва сиёсат бўйича асарларида («Фозил шаҳар аҳолисининг қарашлари ҳақида трактат») Аристотелнинг анча изчил издоши бўлган. Фаробий ўзининг фалсафий концепциясида⁹ пантеистик қарашга таянган ҳолда, ўзининг оптимистик қарашларини ислом таълимотига кескин қарши қўяди. Аристотелнинг «Этика»сига ёзган изоҳларида Фаробий юксак эзгулик фақат бизнинг дунёмизда мавжудлигини ва фақат ақлсизлар уни дунёдан ташқарида деб ҳисоблашини ёзган.

Фаробийнинг фикрича, инсоннинг ўзи яхшилиқни ёмондан ажрата олиш қобилиятига эга ва агар у назарий фикрлаш қобилияти орқали бахтни ўрганган бўлса, унда бундай одам фазилятли ва гўзалдир. Бу ерда Фаробийнинг оптимизми нафақат Сукротникига ўхшайди, балки янада

⁹ См.: подр. М. М. Хайруллаев. Абу Наср АлыФараби. — М., 1982.14
SJIF:5.219

аникроқ материалистик характерга эга. Афлотундан фаркли ўлароқ, Фаробий руҳ танадан олдин мавжуд бўлолмайди, деб ҳисоблайди. Айнан шу ердаги оптимизм муаммосининг ечими, ўз-ўзидан ечим сифатида - бу ўша даврдаги катта жасорат ва жасоратли ҳаракат эдики бу Фаробийни замондошларидан анча юқори қўйди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Дробницкий О. Г. Философия и моральное воззрение на мир // Философия и ценностные формы сознания. — М., 1978.
2. Материалисты древней Греции. — М., 1965.
3. Антология мировой философии. — Т. 1, Ч. 1. — М., 1968.
4. Аристотель. Этика. Антология мировой философии. Т 1 Ч 1 — М., 1969.
5. Философская энциклопедия. Т 4, — М., 1967.
6. Антология мировой философии, Т. 1 Ч4 2. — М., 1969 — С, 305.
7. Хайруллаев М.М. Абу Наср АлыФараби. — М., 1982.
8. Абилов У.М. Оптимизм и пессимизм в динамике развития научно-философской мысли. Ташкент. «ФАН» 1992.